

Вивчення причин і суті Руїни російською історичною наукою

Проаналізовано вивчення причин і суті цього явища російськими істориками, які називали його «малоросійською смутою».

***Ключові слова:** Руїна, «малоросійська смута», українське питання, російська історіографія.*

Друга половина XVII ст. стала важливим рубежем в історії як України, так і Східної Європи в цілому. Не буде перебільшенням сказати, що події цього часу зумовили долю України і суміжних держав на століття вперед. Саме під час Національно–визвольної війни і періоду Руїни, що настав за нею, зав'язався вузол тих проблем, які у ряді випадків застаються не вирішеними до нашого часу. Тому кривава епоха Руїни викликала пильну увагу української і російської історіографії.

Поняття «Руїна» має народне походження. Воно існує вже три сторіччя і в українській історіографії широко поширене. Особливо пильно тема Руїни вивчалася в XIX – на початку XX ст. Але питання про суть і періодизацію цього явища так і не були остаточно вирішені [15,6]. У зв'язку з цим представляє інтерес розглянути погляди російських істориків на причини і суть Руїни. Вивченням історії України названого періоду займалися такі відомі учені, як М. Устрялов, С. Соловйов, В. Ключевський, Д. Гловайський, М. Покровський, С. Платонов та ін. Аналіз їхніх поглядів дає можливість виявити історіографічну базу сучасної російської історичної науки.

Слід зазначити, що не зважаючи на велику кількість історіографічних робіт, присвячених дореволюційній російській історичній науці, тема, порушена в пропонованій статті, є майже недослідженою. Авторів історіографічних робіт російські історики цікавили виключно як дослідники історії Росії. Історіографію Руїни порушували у своїх роботах В. Ейнгорн і М. Грушевський. Необхідно також згадати роботи сучасної дослідниці Т. Яковлевої, у першу чергу її кандидатську дисертацію «Початковий етап Руїни» [24;25]. Це дослідження містить історіографічний огляд, який частково висвітлює тему, що цікавить нас, але є гранично стислим.

Метою пропонованої статті є історіографічний аналіз робіт російських істориків XIX – початку XX ст., що торкалися процесів Руїни. У зв'язку з цим виникають наступні дослідницькі завдання:

- розглянути погляди російських учених на причини і суть Руїни;
- порівняти підхід російської історіографії з підходом сучасної їй української історичної науки. Виявити загальні риси в концепціях, якщо такі мали місце.

Термін «Руїна» не був поширений у російській історіографії. Можливо, причиною цього було «простонародне» походження назви історичного періоду. Російські історики оперували поняттями «сму́та в Малоросії», або «малоросійська сму́та». Цікаво, що термін «Руїна» чи не єдиний раз у російській історіографії вжив Д. Гловайський [3,187–188]. На статтю «Руїна» в XXVII т. «Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона» можна не зважати, оскільки там дається лише визначення поняття, як і в будь-якій довідковій літературі [16,480].

Разом з тим, російські історики вважали, що після смерті Б. Хмельницького в українській історії почався новий етап. Говорячи про «малоросійську сму́ту», російські історики часто не відокремлювали самого явища від його причин.

Одним з перших представників російської історіографії, що звернув увагу на це історичне явище, був М. Устрялов. Він дав коротку і яскраву характеристику епохи. Однак, це дослідження страждало певною обмеженістю, оскільки в ньому виявилися консервативні погляди автора. М. Устрялов вважав головною (і, мабуть, єдиною!) причиною «Руїни» особисті амбіції політичних діячів.

На думку історика, початок «малоросійської смути» пов'язаний зі смертю Б. Хмельницького. Причиною хвилювань стала ворожнеча партій, які рвалися до влади. Дослідник вважав, що предметом інтриг і кривавих суперечок була гетьманська посада. За М. Устряловим, передумови «смути» своїми коренями сягали часу, коли при владі був ще Б. Хмельницький. Зміни, що відбулися під час його правління, зробили «сму́ту» можливою [22,238]. М. Устрялов справедливо зазначив, що з часів Б. Хмельницького пост гетьмана став «набагато почеснішим і прибутковішим, ніж раніше» [22,238]. Гетьман дістав можливість накопичувати «незчисленні багатства», управляти Україною «самовладно» тощо. А оскільки посада гетьмана була виборною, «кожен сміливий честолюбець міг сподіватися на отримання булави гетьманської; претенденти з'являлися один за іншим, піддавалися в заступництво то російського царя, то польського короля, обдурювали обох і накликали помсту на свою батьківщину» [22,239]. Багато хто з них вважав за можливе незалежне існування України. Зрозуміло, М. Устрялов різко засуджував гетьманів за подібні прагнення. За словами історика, вони прагнули незалежності, «слідуючи навіюванням виключно честолюбства, не дороживши благами своєї батьківщини, всупереч здоровому глузду». При цьому вони спокушали козаків «нездійсненними надіями» [22,239]. Що ж до народу, то він, за словами історика, хотів тільки заступництва православного царя. Тому для того, щоб отримати підтримку народу, гетьманові слід було здобути царську прихильність [22,239].

М. Устрялов особливо акцентував увагу на боротьбі між гетьманами Правобережжя і Лівобережжя та гетьманських «зрадах», про які він писав з чималою часткою іронії [22,239–240]. «Неминучим наслідком такої нерозсудливої політики були безперервні заворушення в Малоросії, яка спустошувалася поляками, козаками, росіянами, татарами», – закінчив свої міркування історик [22,240]. Таким чином, учений звернув увагу і на втручання інших держав у події, що відбувалися в Україні.

Можна сказати, що концепція М. Устрялова, концепція «особистих амбіцій» була вкрай спрощеною, а тому явно невдалою. Хоча, звичайно, не можна заперечувати, що особисті амбіції історичних діячів відігравали в подіях Руїни, як і в подіях будь-якої «смути», не останню роль. З вихо-

дом у світ 11тому «Історії Росії» С. Соловійова, концепцію М. Устрялова можна вважати застарілою.

С. Соловійов дуже багато сторінок своєї головної праці відводив подіям «Руїни». Але він, як завжди, викладав переважно конкретний матеріал і лише зрідка давав оцінки, що носили загальний характер. Свої міркування про причини і суть «смути в Малоросії» він розмістив вже після опису Андрусівського миру. Міркування ці носять характер пояснення, чому Андрусівське перемир'я не змогло припинити війну на землях України.

Висловивши свої погляди на значення Андрусівської угоди для Московської держави, С. Соловійов торкнувся питання про соціальні процеси, що відбувалися в Україні. Історик вважав, що «смута» мала характер внутрішніх зіткнень в українському суспільстві і була наслідком соціальної боротьби. С. Соловійов відмовився від концепції «особливих амбіцій» окремих діячів. Правда, він не заперечував і цього чинника, як у разі з П. Дорошенком, але головну свою увагу історик переніс на події, що відбувалися в суспільстві. Це було цілком у дусі історичної науки ХІХ ст. Підхід С. Соловійова до проблеми ми можемо назвати «соціологічним». У країні, на думку ученого, відбувся переворот. Земельна власність змінила господарів. Але на місце польських панів прийшли нові пани. Козацька старшина, за С. Соловійовим, прагнула «виділитися з військової маси або у вигляді шляхти польської, під керівництвом сенатора Виговського, або у вигляді дворянства московського, під керівництвом боярина Брюховецького; але це прагнення старшини зустрічало сильне протиборство в демократичному середовищі козацтва, представником якого було Запорожжя» [18,181]. Старшина твердила про «права і вільності бідної батьківщини України», але на ділі керувалася лише егоїстичним прагненням до власного благополуччя. Рядові козаки хотіли рівності і з ненавистю ставили до представників старшини, які вийшли з лав козацтва і тепер отримали дворянське або шляхетське звання. Історик згадував слова запорожців: «Ми знаємо тільки гетьмана і не хочемо знати боярина!» [18,182]. Міста однаково ненавиділи і козаків, і старшину, і були згодні на знищення гетьманського режиму за умови, що збережуть свої права. Вище духовництво так само говорило про «права і вільності» і, захищаючи права і вільності, віддало перевагу католицькій Польщі перед православною Росією [18,182].

Ці внутрішні зіткнення полегшували роботу московського уряду, який поступово готував поглинання України. «Україна надавала московському уряду повне право не поважати те, що вона називала своїми правами і вільностями, – писав С. Соловійов, – бо, по–перше, кожен в Малоросії розумів ці права і вільності по–своєму; по–друге, з самого початку стали порушуватися права, якими поступилися державі, права, котрі вона обов'язково повинна була мати» [18,182]. Коли в Москві дізналися, що гроші, отримувані в Україні від податків, витрачаються не за призначенням і козаки їх не отримують, уряд вирішив втрутитися. Потрібно було визначити суму доходів, ввести правильний збір, визначити число козаків. Історик вважав, що держава мала на все це повне право за статтями Богдана Хмельницького але перша ж спроба московського уряду здійснити задумане викликала в Україні невдоволення і зворушення. Козакам, звиклим «жити без жодного нагляду» і «брати, що кому заманеться», здались нестерпимими посягання на права і вільності. «Чий права і вільності? На це запитання не могли відповідати в Малоросії, –

писав історик. – Унаслідок неможливості відповідати на це запитання, виявилось, що самі малоросіяни почали диктувати московському уряду, як діяти, щоб прирівняти побут малоруський до побуту решти областей держави» [18,192–193].

Але це було ще не все. З'явилося таке явище, як доносительство. Українське посольство, приїжджаючи до Москви, як правило, привозило з собою доноси. Врешті–решт, це стало причиною того, що до всіх українців в Москві почали ставитися як до зрадників. І російська рать, вступаючи на землі України, почувалася з цієї причини, як у ворожій країні, і поведилася так, як ніби знаходилася серед ворогів [18,183].

«Суспільство малоросійське вийшло дуже юним на сцену, коли історія вирішувала найважливіші для нього питання», – вважав С. Соловійов [18,183]. На думку історика, в українському суспільстві була відсутня внутрішня згуртованість, внутрішня єдність. Воно розпадалося на окремі ворожі елементи. Звідси – слабкість країни, що не сприяла ні автономії, ні, тим більше, – незалежності України. «Майже вся друга половина XVII століття є смутним часом для Малоросії, подібним до Смутного часу Московської держави на початку століття: та ж хиткість (в оригіналі *шаткость* – С.Т.), та ж темнота, відсутність чітко визначених цілей і відносин, що дають твердість людині і суспільству, те ж перелітництво» [18,183–184]. Але в Російській державі смута була не такою тривалою, як в Україні. До того ж у Росії боротьба велася між своїми претендентами на владу. Поява іноземних претендентів привела до припинення смуги. «Але нещасна Малоросія хиталася дуже довго, хиталася і між поляками, і між турками» [18,184]. Це призвело до страшного спустошення країни (особливо Правобережжя), не говорячи вже про моральний збиток. Суспільний розвиток надовго був затриманий [18,184].

Що означають слова історика про юне суспільство? У даному разі виявилось негативне ставлення дослідника до козацтва. Як відомо, С. Соловійов створив свою періодизацію російської історії, поклавши в її основу боротьбу державного ладу з родовим і європеїзацію російського суспільства. Але час від часу історик, немов забуваючи про створену ним періодизацію, вводив ще один додатковий принцип. Початковий етап історії Росії з IX по XII ст. учений характеризував, як «героїчний», або «богатирський» період [19,15–16]. Іноді історик розтягував «богатирський» час на всю допетрівську епоху, називаючи Петра I «останнім і найбільшим з богатирів» [19,429]. Богатирський період припинився, на думку С. Соловійова, з торжеством цивілізації. До цього моменту, за словами історика, пристрасті не знаходили моральної перешкоди, оскільки між часом дитинства і змужнілості не існувало перехідного віку освіти. Тому сильна людина була страшною, коли не стримувана ніякими моральними принципами, починала доросле життя, вивравшись з «дурної малої дитячості» [19,124,133]. Як виразився історик, головне зло такого суспільства полягало в тому, що людина входила в нього «моральним недоноском» [19,124].

На Русі «богатирський період» був тривалим, стверджував учений. З посиленням держави, носія цивілізації, «богатирство» було перенесене на околиці країни, де продовжувало своє існування під ім'ям «козацтва», яке С. Соловійов розглядав як деструктивний елемент. У XVII, як і в X ст., знаходилися люди, за словами історика, які протиставляли себе суспільству і йшли в степ. Подібний процес відбувався і в польській державі. На

землях України, як писав С. Соловійов, козацтву вдалося узяти гору і зі своєї старшини утворити новий вищий стан [19,42–43,49].

Отже, С. Соловійов вбачав у «богатирському періоді» якусь подвійність. З одного боку, нерозвиненість («юність») суспільства, в якому були відсутні стримуючі сили для сильних особистостей. З іншого боку, відхід таких сильних людей «на волю», «в чисте поле», де вони утворили козацтво. Те, що козацтво зуміло встановити свою владу над Україною, було, на погляд історика, незаперечним доказом юності українського суспільства.

Ці думки історика, безпосередньо пов'язані з його світоглядом, можна заперечити. Перш за все, може викликати заперечення твердження про козацтво як про анархічний елемент. Хоча О. Єфіменко і В. Липинський відзначали, що Запорозжя, у ряді випадків, відіграло в історії Гетьманщини деструктивну роль [15,11–12].

Якщо продовжувати думку С. Соловійова про недостатність стримуючих моральних начал унаслідок відсутності освіти, то можна зазначити, що і за часів С. Соловійова освіту в Росії мали вельми вузькі шари суспільства. Проте С. Соловійов вважав, що юність російського суспільства закінчилася в епоху Петра I. Переважна більшість представників правлячого класу України в XVII ст. мали освіту, яку отримали в польських колегіумах. Таким чином, не можна визнати, що вони вступали в доросле життя безпосередньо з «малої дитячості». Мали вони і певне політичне виховання, отримане в ті часи, коли Україна входила до складу Речі Посполитої. Таким чином, тезу С. Соловійова про «юність» українського суспільства можна заперечити. Слід, втім, зазначити, що Польща була саме такою країною, де сильна особистість не знаходила ніяких стримуючих сил: ні моральних, ні юридичних.

С. Соловійов у своєму трактуванні причин «Малоросійської смуги» як боротьби державного начала з козацькою анархією був не самотній. П. Медовиков розглядав «невпорядкованість», що коливала Україну після приєднання до Росії, як наслідок «зіткнення в ній державного начала з протидержавним» [9,254–255]. Прагнення Москви міцніше прив'язати до себе Україну зустріло, за словами історика, сильну протидію в козацькому середовищі, яке прагнуло зберегти свій традиційний побут, що «давав повний простір особистим інтересам» [9,255]. Зазначимо, що монографія П. Медовикова вийшла в 1854 році, тобто за сім років до появи XI тому «Історії» С. Соловійова.

Учень С. Соловійова Г. Карпов намагався розглядати період, що цікавить нас, у взаємозв'язку з повстанням Б. Хмельницького. Учений вважав, що саме тоді виникли проблеми, які прагнула вирішити подальша епоха. Україна приєдналася до Росії у момент повного розвитку в ній козацьких порядків, і з цієї миті в Україні починається «варті уваги внутрішній процес» [6,2]. Г. Карпов, услід за своїм вчителем С. Соловійовим, вважав «козацькі порядки» проявом анархії і не вбачав у них нічого хорошого [17,403–404;19,42–44;20,177–182;21,136–138;4,13]. Україна, на думку дослідника, була своєрідним виключенням, оскільки тут козакам вдалося «утвердити своє панування». Населення прийняло їх радісно, на відміну від Поволжя, де не вдалося закріпитися С. Разіну [6,2]. Крім того, в Україні збереглися ідеї «польського державного і суспільного життя». Вожді повстання просили у царя підтвердження «прав і вільностей країни». Цар зажадав роз'яснення цих прав. «Виявилось, що ніхто точно відповісти не

міг, що за порядки існують у них у хвилину поставленого запитання» [6,3]. Березневі статті були, за Г.Карповим, лише вирішенням деяких частковостей, оскільки вони готувалися поспіхом. Порядки, встановлені в країні, носили екстраординарний характер. Так вважав і сам Б. Хмельницький [6,3]. Силою свого авторитету йому ще вдавалося стримувати суспільство від міжусобних зіткнень; але після смерті гетьмана «почалося самостійне розбирання матеріалу, що накопичився в попередній страшній боротьбі» [6,3]. Наступила нова, ще страшніша епоха. Було не ясно, до чого призведе смута, що почалася. «Події, – писав історик, – випереджали людей, хоча діячі цього часу були майже ті ж, що і раніше, і так же по-колишньому розумні» [6,3].

Врешті–решт, країна знову стала «провінцією», але не Речі Посполитої, а Росії. «Здорова частина, відпавши від хворого організму, приросла до здорового цілого і стала невід'ємною його частиною» [6,3]. Що ж до соціальних змін, то в них головним було те, що місце польського шляхтича–католика в ході смуги зайняв православний виходець із народу [5,18].

Праця М.Павлищева «Польська анархія за часів Яна Казимира і війна за Україну» досить поверхова і носить характер компіляції. Книга вийшла у світ уже пізніше тих томів «Історії» С.Соловйова, де йдеться про той же період, що і в монографії М.Павлищева. З цього можна зробити висновок, що книга Павлищева була застарілою вже на момент виходу в світ.

На думку історика, в Україні після смерті І. Брюховецького розпочалася боротьба трьох партій: російської, польської і ханської (або турецької). Російська партія користувалася підтримкою «всього єдиновірного народу» і була ворожа «українським магнатам» (тобто старшині). До польської партії народні маси ставилися вороже, оскільки не могли забути релігійного і соціального пригноблення. «Турецька партія мала все, тому що не порушувала ні релігійного питання, ні козацьких вільностей, а турбувалася тільки про політичну владу» [10,16]. Таким чином, внутрішньополітична боротьба, що відбувалася в Україні, була пов'язана, на думку ученого, з тією або іншою політичною орієнтацією різних суспільних груп. А успіх тієї або іншої партії залежав від ставлення до неї народних мас.

В. Ейнгорн вбачав причину «Руїни» у розбраті між окремими прошарками українського суспільства. Повстання Б.Хмельницького призвело, на думку історика, до того, що «народ замість неволі панської потрапив в неволю козацьку» [23,71]. Наслідком цього стало те, що в кінці гетьманства Б. Хмельницького в Гетьманщині «вже ясно позначаються дві ворожі партії, посольства і козацтва, особливо значного». Значне козацтво «копія з польської шляхти, не могло ужитися з Москвою і почало тягнути до Польщі» [23,92]. Посольство орієнтувалося на Москву. Протистояння двох сил призвело до відкритого озброєного зіткнення.

К. Бестужев–Рюмін вважав, що причини «смути» – це втручання поляків у внутрішні справи України, розділення війська на дві сторони течії Дніпра, погані стосунки козаків з жителями міст. Крім того, Україна була незадоволена постійними спробами Москви ввести в містах воеводське управління [1,29]. Зазначимо, що розкол Війська Запорозького можна вважати швидше не причиною, а наслідком «смути». Особливо виділяє автор статті ще одну причину, пов'язану з церковною ієрархією. Українське духовництво звикло до номінальної влади «віддаленого Константинопольського патріарха» і не хотіла позбавлятися самостій-

ності. Крім того, воно вважало себе таким, що стоїть на значно вищому культурному рівні, аніж московське духівництво [1,29].

Ми вже звертали увагу на той факт, що Д. Гловайський, ймовірно, єдиний з російських істориків ХІХ – початку ХХ ст., який користувався терміном «Руїна». Сенс, який вкладав історик у це поняття, полягав у розколі країни. Для Д. Гловайського Руїна – це «поступове і згубне роздвоєння» України [3,187]. Б. Хмельницький, на думку ученого, почав нову епоху в історії свого народу. Але наступні події показали, що з України не може бути створено «єдиного цілого». Країна коливалася «між двома культурами і двома привабливими центрами (Польщею і Москвою)». Це врешті призвело до розколу країни, який тільки на якийсь час був стриманий особою Б. Хмельницького [3,187].

Д. Гловайський вважав, можливо, солідаризуючись у цьому з В. Ключевським, що приборкувала різноманітні інтереси і прагнення населення України та підтримувала його єдність «сильна рука» старого гетьмана. Але після смерті Б. Хмельницького почалися зіткнення між різними шарами і групами українського суспільства. Внутрішня боротьба ускладнилася впливами ззовні. Почалася тяжка і кривава епоха смути. «Першим і головним приводом для неї послужила, звичайно, осиротіла гетьманська булава» [3,188].

Таким чином, дослідник починав період смертю Б. Хмельницького. Але не легко встановити, де він бачив закінчення епохи. П'ятий розділ п'ятого тому його «Історії Росії», розділ, який носить назву «Українська Руїна», закінчується обранням І. Самойловича на посаду гетьмана [3,188–252]. Учений, звичайно, чудово знав, що «смути» в Україні на цьому не закінчувалася, а «роздвоєння» країни продовжувалося її набагато пізніше гетьманства І. Мазепи. Єдності Україна не здобула і після розділів Польщі.

За В. Ключевським, причиною «нескінченної смути» в Україні була соціальна незгода у середовищі козацтва. Це була ворожнеча козацької старшини з рядовим козацтвом. Б. Хмельницький відчував цю ворожнечу, але зробити нічого не міг, і після його смерті вона відразу ж «різко виявилася» [7,112].

М. Покровський, на відміну від Д. Гловайського, не використав термін «Руїна». Він присвятив періоду, що цікавить нас, третій розділ третього тому своєї «Руської історії». Цей розділ мав назву «Україна під московським владарюванням». Дослідник не відокремлював політичну історію від соціальної. Козацька революція, як вважав М. Покровський, була, на початковому етапі, і селянською [13,55]. Революція не зачепила середнього землеволодіння «руського і православного». Три сотні шляхтичів присягнули цареві; і шляхта не зникла в Україні. Вона намагалася зберегти свої права, а з цього виходило, що повинні були зберегтися і селянські повинності. Козаки, зі свого боку, менше всього бажали, щоб військові права і вільності стали загальним надбанням. Козацтво використало селянське повстання для боротьби проти Польщі, але не збиралася закріплювати його результати, «ламаючи традиційний суспільний устрій» України. Реєстр був збільшений до 60 000, але збережений [13,59–60]. «Це збереження реєстру, введеного колись польським урядом проти козаків, тепер, коли польське панування було повалене, незвичайно характерне», – вважав історик [13,60]. За М. Покровським, І. Виговський перейшов на бік поляків, тому що Москва недостатньо енергійно захищала привілеї

шляхти [13,62]. Колись польський уряд грав на класових суперечностях усередині козацтва. Тепер те ж саме спробувала зробити Москва, і не-безуспішно. «Поступове перетворення козацької держави на московську провінцію, тільки керовану на особливих умовах, було найближчим результатом цього. У три гетьманства – Виговського, Юрія Хмельницького і Брюховецького – процес був майже закінчений» [13,61].

Стислу характеристику Руїни дав енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона (історичним відділом займався М. Карєєв). «Руїна – народна назва похмурої епохи в історії Малоросії, що обіймала гетьманування Брюховецького, Многогрішного і Самойловича..., яке відрізнялося безпорадністю народної маси, бездейністю і корисливістю її керівників». Джерелом статті названа однойменна монографія М. Костомарова [16,480].

У В. Пічети відсутнє поняття «Руїна», хоча він дуже уважно прослідкував основні події історії України з початку повстання Б. Хмельницького. Як багато попередників, починаючи з С. Соловйова, В. Пічета звернув увагу на «класовий антагонізм» усередині українського суспільства [11,126]. Цей антагонізм виражався не тільки в боротьбі між верхівкою козацтва і рядовими козаками, інтереси козацтва стикалися і з інтересами посольства і міщанства. «Класова протилежність інтересів розкрилася відразу після смерті Хмельницького», – узагальнює історик [11,126]. Як бачимо, учений розділяв думку більшості попередників, що займалися вивченням «малоросійської смуги».

У І. Розенфельда ми також марно шукатимемо слово «Руїна». Проте він виділяв період в українській історії, який хронологічно приблизно співпадає з епохою Руїни. Це перший період «інкорпорації Малоросії», що відбувся в 1657, – 1708 роках [14,79]. Цей час названий дослідник характеризував так само, як і більшість попередників із числа російських істориків. За І. Розенфельдом, із зовнішнього боку, період був «досить строкатою картиною «хитань і зрад» [14,79]. Не можна в цю епоху знайти жодного відрізка часу, коли країна жила б спокійно. Суть періоду у І. Розенфельда та ж, що і в російській історіографії, що передувала йому. «Боротьба двох політичних начал – польського і московського – і боротьба двох соціальних класів – простого і «значного» козацтва, переплітаючись і обумовлюючи один одного, проходять через всю історію періоду» [14,79]. Боротьба ця, що характеризувалася дослідником як «боротьба політичних протилежностей і соціальних суперечностей», полегшувала царському уряду його завдання приєднання України, а також була причиною «хитань» в українському народі. Політичні симпатії до Польщі були у старшини; низи козацтва, зокрема Запорозжя, були прихильниками Росії. У цьому протиріччі, вважав історик, міститься пояснення всієї політичної історії України з 1657 року до 1708 року [14,79]. Б. Хмельницький знаходився над партіями, залишаючись виразником загальнонаціональних інтересів. Але з його смертю почалася відкрита боротьба «інтересів і прагнень» [14,79].

За С. Платоновим, в Україні вся друга половина XVII ст. була часом «смуги», яку він охарактеризував як «війну всіх проти всіх» [12,440]. Погляд ученого на суть і причини цього явища був аналогічним поглядам С. Соловйова і Г. Карпова. Після відділення України від Польщі, старшина, як вважав дослідник, прагнула отримати права дворянства. Але основна маса козацтва виступила проти. При цьому верхівка суспільства

переважною більшістю тягнулася до Польщі. Нижчі верстви суспільства симпатизували Москві. Кожний стан, кожна група суспільства, за словами історика, прагнула до утвердження лише своїх прав і інтересів, на шкоду іншим. Так чинили козаки, і жителі міст, і духівництво. У цій ситуації Москва, на думку С. Платонова, намагалася грати роль «примирниці і утихомирювачки». Політика царського уряду когось в Україні задовольняла, а у когось викликала невдоволення. При цьому, твердої опори в країні Москва не мала і затверджувала свій вплив, лише використовуючи симпатію демократичних шарів суспільства. Але, не дивлячись на постійну «смуту», Росія все міцніше прив'язувала до себе Лівий берег Дніпра [12,439–440].

Отже, першою спробою пояснити походження і суть Руїни стала теорія «особистих амбіцій» М. Устрялова. Але з моменту виходу в світ тієї частини «Історії Росії» С. Соловйова, де йшлося про період, що настав після смерті Б. Хмельницького, російська історіографія відходить від цієї концепції. Тобто такий чинник, як «боротьба честолюбств», ніколи не скидався з рахунків російськими дослідниками «малоросійської смуги», але тепер вказана причина вважалася не єдиною і не головною. Так само, як і тиск на Україну, що доходив іноді до озброєних вторгнень, як з боку Польщі, так і Росії. Втім, Україна розглядалася російськими істориками, хай і з відомими обмовками, як частина останньої. Головна причина Руїни в російській історіографії – це процеси, що проходили в самому українському суспільстві. Перш за все, це боротьба між соціальними групами, класами, станами. С. Соловйов, можливо, першим з російських істориків звернув увагу на соціальну ворожнечу в самому козацтві, на боротьбу між старшиною і рядовими козаками. Подальші дослідники, незалежно від своїх політичних переконань і методологічних прийомів, більш–менш успішно розвивали його думки. Охоронці Г. Карпов і Д. Іловайський, ліберал В. Ключевський, марксист М. Покровський бачили приблизно одні і ті ж процеси, що відбувалися в Гетьманщині. Можна сказати, що у них був однаковий погляд на проблему Руїни, і погляд цей йшов від С. Соловйова. Цим пояснюється дуже схожа оцінка різними істориками одних і тих же подій і історичних діячів.

Російські історики, як правило, оцінювали події, що відбувалися в Україні, з позицій інтересів Московського царства. У той же час, у них було багато спільного в оцінці причин і характеру «малоросійської смуги» з концепціями українських учених. С. Соловйов, історичний світогляд якого був у своїй основі протилежним поглядам М. Костомарова [2,111], назвав приблизно ті ж причини, що і М. Костомаров [8,287–289]. Обидва учені звертали увагу на соціальні суперечності в українському суспільстві. М. Костомаров говорив про недостатнє політичне виховання українського народу, С. Соловйов – про «юність» українського суспільства. Якщо це і не цілком одне і те ж, то «юність» суспільства припускає недостатність політичної освіченості. Корінна відмінність між позиціями двох корифеїв історичної науки в тому, що М. Костомаров не міг схвалити втручання Москви у внутрішні справи України; С. Соловйов вважав, що Україна сама надавала право Москві не поважати своїх вільностей.

Російські і українські історики говорили про політичне протистояння між верхівкою козацтва і основною масою народу, про протистояння між козацтвом і іншими станами. Старшина на чолі зі шляхтою, за їх словами, орієнтувалася на Польщу, оскільки польські порядки були для неї

ідеалом, простолюддя – на Москву, у якій вбачали управу на старшину з її амбіціями. Важливий не ступінь наближення даного узагальнення до істини, а сам факт, що воно було однаково поширене як у російській, так і в українській історіографії. Надалі було б корисно детальніше простежити взаємовплив російської і української історичної науки щодо висвітлення питань доби Руїни.

Література

1. *Бестужев–Рюмин К.Н.* Алексей Михайлович // Русский Биографический словарь. – Т. II. – СПб., 1900. – С. 23–35.
2. *Вернадский Г.В.* Русская историография. – М.: АГРАФ, 1998. – 448 с.
3. *Иловайский Д.И.* История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники. – М.: Чарли, 1996. – 624 с.
4. *Картов Г.Ф.* В защиту Богдана Хмельницкого. – М., 1890. – 104 с.
5. *Картов Г.Ф.* Костомаров как историк Малороссии. – М., 1871. – 36 с.
6. *Картов Г.Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8–е генваря 1654–30–е мая 1672 года. – М., 1870. – 184 с.
7. *Ключевский В.О.* Курс русской истории // Сочинения в 9 т. Т. III. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
8. *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, Н. Костомарова. – Второй отдел: господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – Вып. 4–5. XVII столетие. – СПб., 1874. – 536 с.
9. *Медовиков П.* Историческое значение царствования Алексея Михайловича. – М., 1854. – 256 с.
10. *Павлицев Н.И.* Польская анархия при Яне–Казимире и война за Украину. – Т. III. – Эпилог. Окончание войны за Украину. 1668–1699. – СПб., 1887. – 243 с.
11. *Пичета В.И.* Внешняя политика России // Три века / Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С. 106–139.
12. *Платонов С.Ф.* Лекции по русской истории, 1993. – М.: Высшая школа, 1993. – 736 с.
13. *Покровский М.Н.* Русская история с древнейших времен М.Н. – Т. III. – М., 1911. – 232 с. + 72 с.
14. *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654–1793): Историко–юридический очерк. – Пг., 1915. – 192 с.
15. *Романцов В.М. Черепченко О.О.* Причины та початок Руїни, її вплив на процеси становлення Гетьманщини: Історіографічний аспект проблеми // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – № 2 (10). – С. 6–15.
16. Руина // Энциклопедический словарь. – Т. XXVII. – Ст. 53. – Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт–Петербург). – СПб., 1899.
17. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Т. 9–10 // Сочинения в 18 кн. – Кн. V. – М.: Мысль, 1990. – 718 с.
18. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Т. 12–13 // Сочинения в 18 кн. – Кн. VI. – М.: Мысль, 1990. – 671 с.
19. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – Т. 13–14 // Сочинения в 18 кн. – Кн. VII. – М.: Мысль, 1990. – 701 с.
20. *Соловьев С.М.* Малороссийское казачество до Хмельницкого // Русский вестник. – 1859. – Т. 23. – С. 177–196.
21. *Соловьев С.М.* Публичные чтения о Петре Великом // Чтения и рассказы по истории России. – М.: Правда, 1990. – С. 414–583.

22. Устрялов Н.Г. Русская история. – Ч.II. (1462–1689). – СПб., 1837. – 338 с.

23. Эйнгори В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – 1104 с.

24. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50–х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

25. Яковлева Т.Г. Начальный этап Руины: Социально–политическое положение и внешняя политика Украины конца 50–х годов XVII века. Дис. ... кандидата исторических наук. (07.00.02) / Санкт–Петербургский государственный университет. Канадський інститут Українських студій. – К., 1994. – 298 с.

Тарасов С.В. Изучение причин и сути Руины русской исторической наукой

Проанализирована оценка изучения причин и сути этого явления российскими историками, которые называли его «малороссийской смутой».

Ключевые слова: Руина, «малороссийская смута», украинский вопрос, русская историография.

Tarasov, S.V. The Cause and Essence of Ruina in Russian Historic Science

The profound analyses of causes and essence of this phenomenon named by Russian historians «the Russia Minor Distemper» is given.

Key words: Ruina, «the Russia Minor Distemper», the Ukrainian problem, Russian historiography.